

Szécsényi András

ZSIDÓTÖRVÉNYEK ÁLTAL HOMÁLYOSAN

K. Farkas Claudia: Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920–1944. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 361 old.

2010-ben jelent meg a Napvilág Kiadó gondozásában K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920–1944* című kismonográfiája, a *Politikatörténeti Füzetek* című sorozat 22. darabjaként. A szerző, Kocsisné Farkas Claudia nem „céhbeli” történész: a Pécsi Tudományegyetem Andragógiai Intézetének pedagógus-oktatója, az utóbbi közel egy évtizedben azonban több tanulmányt is közölt a hazai és olaszországi zsidóellenes törvénykezésről s azok politikai háttéréről. Jelen kötet ezen vizsgálódásainak összegzése.

A szerző – mint a könyv címében is jelzi – a Horthy-korszak egész negyedszázadát kívánja áttekinteni a címben jelzett szemszögből. A hat részre tagolt, kronologikus sorrendet követő szövegkorpusznak mintegy kétharmada döntően az 1938–1939-es időszakot vizsgálja (első fejezet: *A „megbomlott egyensúly helyreállítása”*. *Az első zsidótörvény vitái: jogfosztók és jogfosztottak*; második fejezet: *Küzdelmek és remények. A második zsidótörvény vitái*; harmadik fejezet: *Egyházfők és zsidótörvények*), ezen belül is az első és második zsidótörvény (1938. évi XV. tc. és 1939. évi IV. tc.) keletkezésének körülményeire – a parlamenti vitákra és a pártok, valamint a zsidó értelmiség és a keresztény egyházfők reakcióira, a törvényjavaslatokra, illetve a megalkotott diszkriminatív jogszabályokra – koncentrálnak. (Az egyes pártok parlamenti, alsó- és felsőházi bizottsági álláspontját K. Farkas Claudia külön, nyolc

alfejezetben ismerteti). Az ezen kívül eső részek csupán felvezetésként és levezetésként szolgálnak.

A *Bevezetés* (9–42. o.) a dualizmus korának, illetve az első világháború idejének zsidó identitásait mutatja be; a *Versenyfutás a „zsidó veszedelemmel”* (287–332. o.) a második zsidótörvény utáni – 1938 nyara és 1944/45 közötti –, a hazai zsidóság történetében sűrű és tragikus időszak „zsidó létének” jellemzőit igyekszik összefoglalni. A befejező, hatodik fejezet (*Számvetés*, 333–340. o.) pedig összegzi a korábban írottakat. A könyvet a felhasznált források és szakirodalom felsorolása zárja (341–361. o.) Előzetesen tehát megjegyezhető, hogy K. Farkas Claudia elsősorban az 1938. és 1939. év fejleményeiről akart újat mondani, mégpedig imponáló részletességgel, s a címben megjelölt tágabb időszakot valójában csupán keretbe foglalásnak illetve tágabb kontextusba helyezésnek szánta.

A kötet általában lineáris, kronologikus vonalvezetését jól csoportosított tematikus egységek szakítják meg. A szerzőnek korántsem volt könnyű dolga, hogy a számtalanszor ismétlődő, némely esetben émelyítően durva és kirekesztő egyéni, valamint pártálláspontokat egységben kezelje. Az általa választott megoldás – tudniillik, hogy az egyes politikai csoportok, pártok hozzászólásait, illetve a sajtóorgánumban megjelenő véleménynyilvánításokat azonos szempont szerint kezelte, s a törvényjavaslatok beterjesztéskor, illetve az országgyűlési általános és részletes tárgyalások során mondottakat mintegy összefoglalta – révén sikerült plasztikussá tennie az egyes pártok felfogása és politikája közti kisebb-nagyobb eltéréseket, különbségeket. A szerző a pártálláspontok, képviselői hozzászólások bemutatásánál nem bújik a semleges, szenvtelen ismertető szerepkörébe. K. Farkas Claudia markáns, stabil erkölcsi alapállású, a zsidóellenes kirekesztést konzekvensen megkérdőjelező véleményét rendre vállalja, ezáltal fogódzót ad az olvasó számára.

Az első zsidótörvény-javaslat beterjesztésével kapcsolatban kifejti: „A javaslat a zsidóság lelki arculcsapása volt, valóságos szégyenbélyeg.” (92. o.) Ez a vállalt értékorientáltság mindvégig sejteti, hogy a szerző a Rassay Károly fémjelezte, a napi

politikában ekkor már csupán jelképes erejű liberális álláspontot, illetve részben a mindenkori szociáldemokrata álláspontot tekinti etalonnak. Mint írja: „A liberális ellenzék – akárcsak a hazai szociáldemokrácia – egyáltalán nem hunyt szemet a magyar társadalom valós problémái [ti. a nagybirtokrendszer megszüntetése igazságos földreformmal; a demokratikus jogok kiterjesztése – Sz. A.] előtt.” (92. o.) Az ilyesfajta mondatok azért is vitathatók, mert a radikális jobboldalon is voltak, akik viszont – torz módon ugyan – de a „valós problémákat” is feszegették. A különbség viszont világos: a liberális-szociáldemokrata ellenzék kategorikusan elutasította a zsidóság megkülönböztetését, a többi párt ellenben (beleértve a Kisgazdapárt egyes csoportjait is) támogatta, vagy egyenesen kevésnek tartotta; egymásra licitálva hol faji, hol vallási alapú jogelvonáson munkálkodtak, megágyazva a következő évek zsidótörvényeinek is.

K. Farkas Claudia e parlamenti felszólalások kapcsán, sokszor filológiai részletességű elemzéssel azt bizonyítja, miként jutott el a politikai elit meghatározó csoportja, a Nemzeti Egység Pártja (NEP) képviselőinek többsége a politikai diszkrimináció igenléséhez, s vált ezzel a szélsőjobboldali pártok cinkosává. Egyetlen példa: ismeretes, hogy az első zsidótörvény-javaslatot a Képviselőház szakbizottságai mindössze négy nap alatt letárgyalták, majd a plénum 1938. május 5–23. között megvitatta és megszavazta. A felsőház pedig egyetlen nap alatt módosítás nélkül jóváhagyta, majd megszavazta. A kormánypárt és a szélsőjobb köreiből mindössze azért volt ellenállás, mert a törvényjavaslat nem „faji”, hanem vallási alapon állt.

K. Farkas Claudia rámutat, hogy a NEP a második zsidótörvény képviselőházi vitájában olyan szélsőséges álláspontot foglalt el – és ezt többsége révén érvényesítette, sőt ráerőszakolta a felsőházra is –, amelyet egy évvel korábban még a nyilas pártok képviseltek. A szerző a törvény megalkotásának rekonstruálásához nem csupán a képviselőházi és felsőházi felszólalásokat, illetve a parlamenti irományokat, hanem a két kamara bizottsági vitáit is áttekintette. Utóbbiakat – elsődleges források hiányában – főként a korabeli sajtó segítségével dolgozta fel.

Ezek alapján K. Farkas Claudia megbízhatóan igazítja el olvasóját a javaslatok és hozzászólások labirintusában, s ahol szükséges, a Magyar Országos Levéltár, Budapest Főváros Levéltára, a Magyar Zsidó Levéltár és a Politikatörténeti Intézet Levéltárának állagait is segítségül hívja. A bizottsági és plenáris viták bemutatását minden esetben az egyes politikai pártok és a különböző zsidó szervezetek részéről megfogalmazódott érvek, vélemények jól dokumentált ismertetése kíséri.

A kötet utolsó harmadában – *Egyházfők és zsidótörvények* címmel – külön fejezet tárgyalja a három nagy keresztény felekezet vezetőinek viszonyát az első két zsidótörvényhez (257–286. o.). Itt – köszönhetően a felhasznált egyházi levéltárak anyagainak – részletes képet kapunk Ravasz László, Serédi Jusztinián és Raffay Sándor következetesen antiszemita megnyilvánulásairól. Különösen érdekesek a hozzájuk intézett panaszlevelek és azokra adott válaszaik, amelyekből kitűnik, hogy az egyházfők, akik fiatal koruk óta antiszemiták voltak, ekkor is szinte kizárólag a kikeresztelkedett zsidókat védtek – jóllehet nyilvánvaló volt, hogy nem értettek egyet a második zsidótörvény alapjául szolgáló faji definícióval.

Dicséretes, hogy a kötet egésze az európai köztörténeti folyamatokba ágyazott: így az 1930-as évekbeli zsidóságról ugyanúgy tömör képet ad, mint a második világháború kitörésének idejéről (35–42. és 287–293. o.).

A pozitívumok mellett nem feledkezhetünk meg a kötet hibáiról-hiányosságairól sem. Módszertani szempontból szerencsés lett volna, ha a szerző mindenekelőtt konkretizálja (akár külön fejezetben, vagy a *Bevezetőben*), mit ért „zsidóság” és „zsidó lét” alatt. A kötet első tematikai egysége – mint utaltunk rá – mintegy 30 oldal terjedelemben az 1867 és 1938 közötti időszakot tekinti át. Ha máshol nem, e helyütt érdemes lett volna tisztázni a zsidóság mint vallási-közösségi-társadalmi csoport mibenlétét, hiszen a 19. századi asszimiláció eredményeképpen a magyarországi zsidó közösség jelentős mértékben differenciálódott, a zsidó identitás sokrétűvé vált, s a „zsidóság” mint megnevezés eltérő értelmezéseket nyert.

Olyannyira, hogy a századfordulón már nincs is értelme a hazai zsidóságról mint egységes etnikai vagy vallási csoportról beszélni. Mindezt azonban K. Farkas Claudia jórészt reflektálatlanul hagyta.

A tartalmi elemek közül fontos kiemelni, hogy ez említett szerkezeti formából következő aránytalanság szinte lehetetlenné teszi az ellenforradalmi korszak „zsidó létének” kellően alapos, részletes és hiteles ábrázolását. Megállapítható, hogy a cím nem fedti a kötet tartalmát, hiszen a szerző csekély figyelmet szentel a Horthy-kori zsidóságnak, mondandóját inkább a már említett két zsidótörvény köré szervezi. Természetesen jogos lehet egy folyamatban utólagosan egy-egy eseményre összpontosítani, ez azonban ebben az esetben módszertani hibának tekinthető, hiszen csupán ebből a nézőpontból megvilágítva alapvetően más fénytörésbe kerül a vizsgált téma, míg pl. a Bethlen- és Gömbös-éra antiszemita közhangulattal terhes, de mégiscsak nyugodt és sokrétű időszaka szürkévé válik. Ezt két példával illusztrálom. A zsidóság szociológiai változásairól szóló, sajnálatosan rövid alfejezetben (*A magyarországi zsidóság szociológiai jellemzése*. 30–34. o.) a társadalmi és vallásirányzati összefüggések nem jelennek meg, holott közismert, hogy éppen a zsidóság esetében (különösen az ortodoxia relációjában) mennyire összefüggött a vallásgyakorlás és a társadalmi státus. A szerző nem használta Frojimovics Kinga idevágó új kutatásait sem,¹ amelyek alapján világossá tehetné volna – nemcsak az 1930-as évekre vonatkoztatva –, hogy a hitközségek szerepe még a második világháború körüli években is kiemelkedő volt. Másrészt az egyébként precíz adatsorok értelmezését megkönnyítette volna, ha a szerző részletesebben is bemutatja a Horthy-korszak társadalmának demográfiai jellegzetességeit, az etnikai és felekezeti megoszlás összefüggéseit.

Mindebből következően K. Farkas Claudia véleménye szerint az ellenforradalmi korszak politikai antiszemitizmusa merőben eltért a korábbi

---

¹ *Frojimovics Kinga: Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok 1868–1950.* Bp. 2008.

évtizedekétől, s a numerus clausustól lényegében egyenes út vezetett a már említett első és második zsidótörvényig, majd a harmadik és a negyedik zsidótörvényen (1943. évi XV. tc. és 1941. évi XV. tc.) át a holokausztig. A magunk részéről úgy véljük, hogy túlságosan kockázatos dolog ilyen határozott következtetést levonni; ehhez a szerző által vizsgált parlamenti és pártanyagok nem elegendőek, jóval kiterjedtebb forrásbázis bevonására lett volna szükség. Ennek révén láthatóvá vált volna a Horthy-korszak politikai szerkezetének mindenkori tagoltsága és a külpolitikai tényezők meghatározó szerepe a „zsidókérdés végső megoldásában”.

Nehezen érthető – még akkor is, ha a szerző bevallotta az első két zsidótörvény „létrejöttére és következményeire” koncentrálni –, hogyan maradhatott ki a kötetből a zsidóság szempontjából (is) meghatározó több olyan tényező, amelyek a két világháború között alapvető jelentőséggel bírtak, és nagyban hozzájárultak a társadalmi-politikai folyamatok alakulásához. Legalább a fókuszba helyezett 1938–1939-es esztendő eseményeivel kapcsolatban reflektálhatott volna a szerző pl. a zsidótörvények iskolapolitikai hatásaira, az ekkor felállított, a zsidók kiszorítása céljából létesített szakmai kamarák működésére, a bajtársi egyesületek harsány tevékenységére stb., amelyek mind erőteljes hatást gyakoroltak a zsidóság élethelyzetére.

A fenti okokból kifolyólag úgy véljük, helyesebb lett volna, ha a szerző beéri a zsidótörvények hatásának, az „örösváltás” komplex folyamatának elemzésével, és e szűk, mintegy 30 oldal terjedelemben nem próbálja belepréselni a jogfosztás újabb, 1939 utáni fázisait és a vészkorszak történetét (*Versenyfutás a „zsidó veszedelemmel”* két alfejezete – 287-332. o.). A szükségképpen laza, elnagyolt bemutatás ugyanis egyszerűen aránytévesztés: a téma súlya ezúttal vagy bővebb tárgyalást, vagy elhagyást igényelt volna.²

---

² Az értelmezéshez forrásokat, visszaemlékezéseket, feldolgozásokat talált volna *Randolph L. Braham*: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography*. NY, 1984. (2nd rev. and enlarged ed.), illetve 2010-ben tovább frissített, kétkötetes magyar kiadásában.

Mivel magyarázható a szűk keresztmetszet, a helyenkénti elnagyoltság? Elsősorban azzal, hogy a mű – véleményünk szerint túlságosan – politikatörténet-centrikus. Ez a fő nyomvonal estében, a parlamenti és pártügyek elemzésénél érthető is, de súlyos hiba a kulturális, társadalmi és gazdasági viszonyok változásának ily mértékű figyelmen kívül hagyása. Tanulságos lett volna a jogfosztó törvények hatásának alaposabb, legalább esettanulmány(ok) révén történő megvilágítása, egy-egy mikroszintű vizsgálat elvégzése. Külön sajnálatos, hogy szinte semmit sem tudunk meg a vidéki városok és falvak zsidósága, illetve az izraelita proletariátus élethelyzetéről. Pedig az utóbbi évtizedben született színvonalas monográfiák és egyéb helytörténeti munkák felhasználása alapján immár lehetőség lett volna az ellenforradalmi időszak zsidósága mindennapjainak elemző bemutatására.³

Problematikusnak érezzük azt is, hogy K. Farkas Claudia az egész kötetben a zsidóság pozitív önképe felől szemléli-vizsgálja a többségi, keresztény társadalom reakcióit. Megítélése szerint a magyar társadalom egészének lényegesen nagyobb volt a felelőssége a zsidóság integrációja, „befogadása” terén is, ami – mint a szerző fogalmaz – kezdettől fogva „tisztességtelen, nem becsületes feltételek mellett kínálta az asszimilációs lehetőséget” (13. o.).

Az asszimiláció politikai eseménytörténetének pontos bemutatása mellett a szerző ugyanakkor kevésbé vizsgálta az érem másik oldalát: a zsidók integrálódási hajlandóságát és a keresztény többségtől markánsan elkülönülő – attól kisebb-nagyobb részben elzárkózó – vallási (és társadalmi) életét. Egyáltalán nem említi pl. az 1869. évi vallási szakadást és ennek társadalmi, hitéleti következményeit, a politikai antiszemitizmus megjelenését stb. Az izraelita felekezethez kötődőknek az első világháborúban betöltött szerepét ellenben igen részletesen tárgyalja. Csakúgy,

---

³ Például Csíki Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. A miskolci, a kassai, a nagyváradai, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944.* Bp. 1999.

mint az ún. numerus clausus törvényt (1920. évi XXV. tc.) és annak nemzetgyűlési vitáját.

E vonatkozásban nem eléggé meggyőző ugyanakkor az a Kovács M. Mária felfogását követő (tágabban pedig a hazai holokausztkutatókra egyaránt jellemző) érvelés, amely szerint a jogszabály lényegében az első zsidótörvény lett volna Magyarországon (23. o.). Pontosabban leegyszerűsítő a beállítás, miszerint csupán az ekkor durván felszínre törő antiszemitizmus rejlett volna a jogszabály mögött, s mivel a törvény egyébként sem vonatkozott minden felsőoktatási intézményre, valójában 5–6 %-ra rúgó összlakossági számarányukhoz képest csökkentette, de nem szorította ki az izraelita fiatalokat az értelmiségi pályákról. (Egyes foglalkozási ágakban – mérnökök, ügyvédek – sok esetben, ha nehezen is, de 1944-ig praktizálhattak (299–307. o.).) Érdeemes lett volna a jogszabály hatásvizsgálata Barta Róbert, Karády Viktor, Ladányi Andor, Nagy Péter Tibor és mások adatközlései alapján.

Végül feltétlenül említést érdemel a szöveg színvonalas megformáltsága, nyelvi igényessége. Igaz, a szerző olykor nehézkes, hosszú mondatokba bocsátkozik (pl. 58–59. oldal fordulója), s bizonyos esetekben – kivált a törvényhozásbeli viták ismertetése során – gondolati ismétlődések is előfordulnak. Ezekről eltekintve a könyv adataiban igen megbízható, pontatlanságok, téves adatok (pl. a munkaszolgálat bevezetésének téves datálása 1940-re – 30. o.) alig akadnak.

Jegyezzük meg ugyanakkor, hogy a szerző által megnevezett különféle politikai csoportokat nem feltétlenül indokolt a „szélsőjobbaldali” gyűjtőfogalom alá rendelni! Talán érdemes lett volna a „nyilas típusú” frakciók álláspontjait külön is górcső alá venni. Kár az is, hogy a képviselők esetében a párttagság megjelölése gyakran elmarad, amely kissé nehezíti a mondanivaló megértését. Üdvözlendő lett volna, ha a kötetben rövid historiográfiai bevezető is helyet kap, s a szerző bemutatja felhasznált forrásait. Ennek hiányában ugyanis nem világos, miért használt bizonyos esetekben levéltári forrásokat, máskor pedig csupán feldolgozásokat – közülük is

szinte kizárólag magyar nyelvűeket. A szakirodalmi hivatkozások olykor kissé szokatlanok: a szerző többször is feleslegesen hivatkozik közismert tényekre (pl. Darányi Kálmán 1938. március 5-i győri beszéde esetében – 44. o.), máskor pedig nem a leginkább kínálkozó műveket referálja (pl. a turanizmus fogalmának kifejtésekor Farkas Ildikó tanulmányai, Szendrei Sándor alapművei⁴ helyett Ormos Máriára hivatkozik⁵ – 107. o.; a törvényszövegeket az immár az interneten is elérhető Magyar Törvénytár helyett Vértes Róbert forráskiadványából⁶ idézi – pl. 74. o.).

A szerző végkövetkeztetése szerint az asszimiláció sikertelen stratégiát jelentett a magyarországi zsidóság számára, hiszen politikai jogfosztásuk, majd vagyonuktól, végül életüktől való megfosztásuk a megelőző száz év – jobbára sikeres – integrálódási törekvései ellenére mégis bekövetkezett.

K. Farkas Claudia könyve az első és második zsidótörvény előkészítéséről és megalkotásáról újszerűt és maradandót alkotott. Páratlan részletességgel tárja fel és elemzi az idevágó országgyűlési forrásokat. E tekintetben tett megállapításai bizonyára hosszú időre beépülnek a történeti gondolkodásba. Kár, hogy az értékes és olvasmányos összefoglalás ennél sokkal többet, mélyebbet nem kínál: a címben jelzett „zsidó lét” – legalábbis a mindennapok vallási, társadalmi, kulturális sajátosságainak ezernyi mozzanata – homályban marad, s az ezt összegző monográfia továbbra is megírásra vár.

---

⁴ Szendrei Sándor: A turanizmus. Ön- és negatív definíciók, értelmezések 1910-től a II. világháborúig. Debrecen 2008. (Bővített formában: *A turanizmus. Definíciók és értelmezések 1910-től a második világháborúig*. Bp. 2010.)

⁵ Ormos Mária: Nácizmus–fasizmus. Bp. 1987.

⁶ Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. Szerk. Vértes Róbert. Bp. 2002.